

Együttélés vagy elkülönülés?*

Derek Keene – Balázs Nagy – Katalin Szende (eds.):
*Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups
 in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe.*

Historical Urban Studies Series, Ashgate, Farnham, 2009. XVIII; 263 oldal.

Elkülönítés és befogadás, másság és hasonulás, együttélés és üldözés a csomópontjai annak a középkori városi multikulturalizmus és sokszínűség megélését vizsgáló tanulmánykötetnek, amely egy 2003-ban, a Közép-Európai Egyetemen megrendezett konferencia előadásai közül fog össze egy tucatnyit.¹ Jelen kötet az Ashgate Kiadó várostörténeti sorozatába illeszkedik, amely kronológiailag átfogó, újfajta kérdésfelvetést követő és Nyugat-Európán kívülre is nyitott tanulmányköteteket és monográfiákat foglal magába. A konferenciakötetek műfajából fakadóan a kötetben szereplő tanulmányok némiképp aránytalanul, ám rendkívül széles fedik le az egész közép- és kelet-európai régiót, hiszen egy-egy írás foglalkozik az eszt, lengyel, bolgár, szlovén, görög, dalmáciai, német városokkal, öt szerző pedig magyar témát dolgoz fel. Mind a konferencia, mind a tanulmánykötet módszertanában szándékoltan az interdiszciplinaritást helyezte előtérbe, a történettudomány mellett elsősorban a régészet és a művészettörténet megközelítésmódjai jelennek meg.

A konferenciakötetek elején megszokott programadó, problémafelvető, szintetizáló bevezetést Derek Keene jegyzi. Egyrészt körüljárja saját témáját, és elsősorban London példáján keresztül rámutat arra, hogy a bevándorlás logikája, az azonos területről érkező hullámok miként alakítanak ki képlékeny körvonalú, de mégis elkülöníthető etnikai (és foglalkozási) zónákat az egyes nagyvárosok terén belül már az iparosodott városok kora előtt is. Másrészt megalapozza a kelet-közép-európai területtel foglalkozó régió- vagy esettanulmányok eredményeit áltál, hogy összeurópai kontextusba helyezi a városi sokszínűséghez kapcsolódó jelenségeket: a soknemzetiségű metropoliszok sorában Velence, Brügge és Antwerpen mellett felsorakoztatja Prágát, Dubrovnikot, Lvóvot és Budát, majd rámutat a régió sajátosságaira, a bevándorlókat vonzó kisebb népsűrűsége, a kereskedelem működésének eltérő feltételeire és területeire vagy a nemesfémbányászat szerepére. Röviden felvázolja az ide érkező idegenek összetételét és betelepülésük kronológiáját. Végül pedig kitér a bevándorló csoportok beilleszkedésének módozatait (a kötet címében felvetett integráció – szegregáció –

* Írásom a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A konferenciáról a *Korall* 11–12. számában jelent meg beszámoló Szende Katalin és Nagy Balázs tollából „A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban” címmel (264–269).

asszimiláció hármását) befolyásoló tényezőkre, amelyek közül a csoportkohéziót emeli ki. Az erős belső kötődésű, gazdag, saját intézményekkel, fejlett kultúrával rendelkező csoportok, áttekintése szerint, tovább megőrzik különállásukat, mint a gyenge kötődésű, lazább csoportosulások.

A kötetben szereplő tanulmányok sokszínűségük mellett három, többé-kevésbé elkülöníthető kérdésfelvetést követnek. Egy részük elsősorban azonosítani próbálja a városokban élő különféle csoportokat, bizonyítani létüket, pontosítani számarányukat, megragadni az ebben végbemenő változásokat. Felicitas Schmieider a Német-római Birodalom nyugati és keleti határa mentén fekvő területek etnikai kisebbségeit veszi számba tanulmányában, és a szászországi vendek, az észak-német skandinávok, a kölni itáliai és angol kereskedők példáján keresztül rámutat, hogy ezeknek a csoportoknak a hatása eltörpül az egyes német fejedelemségek különbözősége, illetve a keletre irányuló német kivándorlás mértéke mellett. A tanulmány így valójában ellenpontoszza a többi elemzésben bemutatott közép- és kelet-európai helyzetet. Anti Selart írásában a livóniai városok etnikai összetételéről különféle elszórt okleveles említések mellett olyan szisztematikus források tanúskodnak, mint a rigai adósok könyve a 13–14. századból. Az itt felbukkanó orosz keresztnevek vagy az orosz városnegyedre történő utalások bizonyítják az orosz kereskedők jelenlétét, ám az arányok pontos meghatározását nem teszik lehetővé. A középkor végére ezek az orosz elemek lényegében eltűnnek, feltehetőleg katolizálnak, ugyanis a katolikus egyházi intézményekben való részvétel szorosan összekapcsolódott a polgárjog megszerzésével, az emancipációval. A livóniai városlakókat megosztó törésvonal ekkorra a német és a nem német (észt, finn, orosz) lakosság között húzódik, s az utóbbi kategória integrálja a korábban elkülönülő elemeket is. Az adójegyzékek névanyagának értékeléséből indul ki Boris Golec is a mai Szlovénia (középkori Krajna és Stájerország) városait vizsgálva. Elismeri ugyan, hogy a nevek írásmódja nem biztos mutatója viselőjük etnikai hovatartozásának, mégis a vezeték- és keresztnevek vizsgálatára támaszkodva mutatja be, hogy a német és szláv lakosság aránya két minta mentén rendeződik: a stájer városokban a német többség túlnyomó, néhány tucat százaléknyi szláv lakossal, a krajnai városokban pedig fordítva. Mind a problémafelvetés (nem a középkorban összefüggő területi egységeket vizsgál), mind az alkalmazott módszer relevanciája megkérdőjelezhető tehát.

A magyar városok kialakulásában szerepet játszó etnikai csoportokról Petrovics István írt tanulmányt, aki nagy teret szentel az általános tényezők bemutatásának és a 11–12. századi latin, majd a 13. században megerősödő német betelepülés mozgatórugóinak, s ennek fényében mutat rá – az okleveles anyag említéseire és a tizedjegyzékekre alapozva – a dél-magyarországi városok eltérő fejlődésére. Itt ugyanis nincsenek bányavárosok, így alapvetően magyar lakosságú mezővárosok kialakulása figyelhető meg, ahol majd csak a középkor végétől kezdődően válik erőteljesebbé a szerb és román népesség betelepülése. A többi tanulmány megközelítésmódjával ellentétben Nagy Balázs egy speciális műfaj, az útleírások segítségével vizsgálja meg, vajon milyen következtetések vonhatók le

a külső szemlélők beszámolóí alapján a 10–15. századi magyar városok jellegével kapcsolatban. Elemzése szerint a rövid leírások tényanyaga mellett az utazók hallgatása és egymásnak ellentmondó állításai is beszédesek lehetnek – rámutatnak például a nyugati és keleti városmodellek eltéréseire. A 14. századra szerinte a magyar városok már a nyugatihoz hasonló jelleggel bírtak. Az elszórt említések pedig megerősítik a sokféle eltérő etnikumhoz tartozó városi lakosság képét.²

A tanulmányok másik csoportja a hatalmat helyezi a vizsgálódás középpontjába, és azt mutatja be, milyen módon kezeli a városi vezetés az ott élő vagy épp beköltözni szándékozó csoportok etnikai és vallási különbözőségét. A galíciai Lvóv/Lemberg esetében Olha Kozubska-Andrusiv rámutat, hogy a 14. században alkalmazott magdeburgi jog kedvező keretfeltételeket teremtett a városi sokszínűség gyakorlatának, ám a 15–16. században, párhuzamosan a királyi hatalom meggyengülésével és a városok hanyatlásával, a német városi vezető réteg egyre hátrányosabb kereskedelmi feltételeket kényszerített a rutén, örmény és zsidó lakosokra, továbbá bizonyos városnegyedekre és utcákra korlátozta az ingatlanvásárlásaikat. Az alapvető választóvonalat így a katolikus – nem katolikus csoportok között húzták meg. A 16. században erőteljessé váló szegregációs és jogfosztó politika az örmény és rutén csoportok katolizálását és beolvadását eredményezte, az egyre népesebbé váló zsidó közösség viszont saját kulturális identitását megerősítve különálló csoportot alkotott. A középkori Raguzá/Dubrovnik városi politikája Zdenka Janeković Römer szerint a befogadás és a szegregáció kulcsszavai köré épült fel. A legfontosabb szempont ismét a vallás volt: a nem katolikusok (bogumilok, muszlimok, zsidók) nemcsak hogy polgárjogot nem kaphattak, de az éjszakát sem tölthették a városfalon belül, ám jogvédelmüket ebben az esetben is biztosították. A raguzai identitásban elsősorban magához a városköztársasághoz, majd a katolicizmushoz, Dalmáciához, végül a Magyar Királysághoz tartozás jelentette a kapaszkodót: ezek az elemek határozták meg a városba látogató vagy ide költözni szándékozó idegenek befogadását is. Hasonlóan a befogadás és a szegregáció közös alapelvei, illetve a vallási identitás kulcsszerepe figyelhető meg a bulgáriai városokban: a 13. században megfogalmazott szabály az idegenek befogadását, ám térbeli elkülönítését rendelte el. Kazimir Popkonstantinov és Rossina Kostova a meglehetősen szűk, leíró vagy normatív forrásanyag mellett néhány fontosabb város térszerkezetét, régészeti maradványait és feliratos emlékeit is elemzi, hogy ezek alapján rámutasson, valóban megfigyelhető a kisebbségi csoportok – zsidók, örmények, latinok és nomádok – szegregált letelepedése az egyes városokban, illetve az intézményi integráción keresztül a vallási asszimilációjukra való törekvés. Egy kívülről érkező hatalmi központ stratégiáit vizsgálja Nada Zečević tanulmánya, aki az itáliai Tocco család nyugat-balkáni uralmát elemzi. Véleménye szerint a Toccók gyarmatosítóként érkeztek az epiruszi

² Nagy Balázs tanulmányának átdolgozott változata a *Korall* 38. (2009. december) számában is megjelent „A középkori magyar városok a külföldi utazók leírásaiban” címmel (79–90).

városokba, ennek megfelelően alapvetően szegregációs politikát folytattak, és a kezdeti békés szimbiózist követően a helyi városi elittől elzárkózva építették ki hatalmukat.

Laszlovszky József írása a legújabb budai és visegrádi régészeti kutatások eredményeit értelmezi, és szintén a hatalom társadalom- és térszervező stratégiáit vizsgálja, ám egészen más problémafelvetés mentén. Nem eltérő etnikai és vallási csoportok egymás mellett élésének gyakorlatát elemzi, mint az előző tanulmányok, hanem azt mutatja be, hogy egy adott történelmi helyzetben a királyi akarat milyen módon alakította át tudatosan a város terét. Az építkezési fázisok pontos azonosítása, a vizsgált épületcsoportok alaprajzának és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésének értelmezése által arra a következtetésre jut, hogy egyazon minta figyelhető meg mindkét esetben: a korábbi városias területek helyén egyrészt tovább terjeszkednek a királyi rezidenciák, másrészt viszont, ehhez kapcsolódva, a város és a palota közé beékelve királyi alapítású egyházi létesítmények (ferences kolostorok, kápolnaépület) bontakoznak ki, amelyek egyfajta közvetítő zónát képeznek a városi rész és a királyi területek között.

Ez a várostopográfiával foglalkozó tanulmány némiképp átvezet a kötet harmadik megközelítésmódjához, amely nem az egyes csoportok azonosítását vagy a velük kapcsolatos hatalmi stratégiák megragadását tűzi ki fő céljául, hanem a városi sokféleséghez kapcsolódó társadalmi gyakorlatok (térbeli elhelyezkedés, nyelvhasználat) és reprezentációk (képi ábrázolások) működését elemzi.

Végh András írása azt mutatja be régészeti és írásos források alapján, hogy milyen logika szerint rendeződik át Buda lakossága a 14. és a 16. század között. Ez az időszak jelenti az etnikailag meghatározott városnegyedek kialakulását, ami a város egyházi egységeit is meghatározza: ekkor formálódik a német és a magyar plébániák és városnegyedek jól megragadható elkülönülése, ami szorosán kötődik a városi vezetés intézményes formáinak paritásos alapú átszervezéséhez. Szende Katalin tanulmánya a középkor végi magyar városokban megfigyelhető nyelvi sokszínűség komplex vizsgálatát valósítja meg. Rámutat, hogy a nyelvhasználat nem feltétlenül egy bizonyos etnikumhoz való tartozást fejez ki, hanem társadalmi helyzettől, nemtől, tevékenységi körtől, politikai erőviszonyoktól függ. Ugyanazon személyek más-más szituációban más nyelvet használnak (diglosszia), sok a több nyelvet felvonultató szöveg, az eltérő tevékenységek alapján pedig megállapítható az egyes nyelvek presztízsének hierarchiája és társadalmi felhasználásának köre. A nyelvhasználat megváltozása tehát nem egyszerűen az asszimiláció mutatója, hanem sokkal összetettebb viszonyrendszerek és stratégiák eredménye. Gerhard Jaritz közép-európai ikonográfiai anyagon keresztül elemzi a városi társadalomban egymás mellett élő, látványosan vagy épp alig megragadhatóan elkülönülő csoportok képi megjelenítésének módozatait. Az azonosító jelek, bár eltérő kategóriákra (koldusok, erkölcstelének, eretnekek, zsoldosok) vonatkoznak, gyakran meglehetősen hasonló eszközkészletre épülnek a ruházat, a gesztusok, az arcvonások terén, és így kelthetik a sokszínűségeen túl az általánosított Másik képzetét.

A tanulmányok alapján megszülető összkép egyik legfontosabb eleme a régió városi lakosságának alapvető etnikai sokszínűsége. Az esettanulmányok mozaikjából kibontakoznak az északnyugat-európai városi helyzettől eltérő, közös jellegzetességek: egyrészt a nagy arányban keletre települő német (esetenként vallon) népesség jelenléte (szemben a nyugati városok itáliai, lombard kereskedőivel); másrészt a betelepülők privilegizált helyzete, magas aránya és a városi vezetésben betöltött szerepe; harmadrészt a falusi (illetve a falvakból városba áramló) magyar és szláv lakosság, valamint a gyakran német vezetésű városok közötti kontraszt.

Fontos jellegzetesség továbbá a vallási sokszínűség, a katolicizmus és az ortodoxia, a zsidók, muszlimok és bogumilok egymás mellett élése, ami (a zsidó közösségektől eltekintve) a nyugat-európai városokban egészen a 16. századig inkább a mediterrán területekre jellemző csak. A hatalmi stratégiákat vizsgáló szövegek éppen a vallási határvonalak meghatározó szerepét hangsúlyozzák: a lengyel, bolgár, dalmáciai és livóniai esettanulmányokban az identitást érintő behatások elsősorban a vallásváltásra koncentrálnak a térítés, az intézményi integráció, az elkülönítés módszerein keresztül – az etnikai, nyelvi identitásra nem vonatkoznak effajta kényszerek.

Ez utóbbi módszerek kapcsán felmerül az idegenekkel kapcsolatos általános attitűd kérdése a vizsgált területeken: vajon lehet-e a Nyugat-Európát jellemző „erőszak közösségeiről”, a 12. században kialakuló „üldözött társadalomról” beszélni a kötet esettanulmányai alapján.³ Köztudott, hogy a 13–14. században a Nyugaton egyre erősödő üldöztetést szenvedő, illetve a francia és angol királyságokból kiutasított zsidók éppen a befogadó kelet-európai területek felé áramlottak. Olha Kozubska-Andrusiv írásában jelenik meg az a gondolat, hogy a Nyugaton a 14–15. században kialakuló, kizárásra épülő városi gazdaságpolitika a lengyel városokban csak a 16. századtól válik meghatározóvá. A többi elemzésben pedig a befogadás és a korlátozás dinamikus kettősségét emelik ki a szerzők, vagy éppen az egymás mellett élés, a közvetítés és a párbeszéd gyakorlatát.

A tanulmányok tematikájában emellett hangsúlyosan jelenik meg a városi tér és a különféle etnikai és vallási csoportok egymásra hatásának kérdése a városon belüli, funkcionálisan vagy társadalmilag elkülönülő zónáktól az „etnikai utcákon” és városnegyedeken keresztül a térbeli szegregáció hatalmi gyakorlatáig, nem is beszélve a régészeti vizsgálatok magától értetődő módszertani térközpontságáról. Úgy tűnik, a társadalmi térhasználat egy ideje előtérbe kerülő problémafelvetése itt is jól alkalmazható elemzési kereteket nyújt.

Véleményem szerint alapvetően megoldatlan marad a kötet címében felvetett három jelenség, a szegregáció, integráció és asszimiláció tudományos kezelése. Egyrészt megfigyelhető, hogy a tanulmányok felében meg sem jelennek ezek a fogalmak – szerzőik a városi társadalom sokszínűségét más-más szempontok szerint közelítik meg. Másrészt nem kerül sor a három fogalom értelmezésére,

³ Moore, Robert 1987: *The Formation of a Persecuting Society*. Blackwell, Oxford; Nirenberg, David 1996: *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton University Press, Princeton.

meghatározására, ami különösen az asszimiláció esetében jelent gondot. Utóbbi fogalom alapvetően más történeti korszak, a nemzetállamokhoz kapcsolódó 19–20. század és napjaink kapcsán vált alapos és kifinomult elemzés tárgyává, így adaptálásában, középkori jelenségekre alkalmazott felhasználásában rendkívül körültekintően kell eljárni. A szegregáció kifejezés középkori és kora újkori jelenségekre való alkalmazását Bernard Lepetit túlzottan modern jelentéstartalmakkal terheltnek ítélte egyik kritikai kommentárjában, amelyet éppen egy a város és az idegenek kapcsolatát vizsgáló konferenciakötethez fűzött.⁴ A helyzet módszerintelligens hasonlít a „középkori nyilvánosság” vagy „közvélemény”, a „kora újkori információs társadalom” szókapcsolatok alkalmazásához, ami mindig jelentős vitákat gerjeszt, ezért csak pontos értelmezéssel, tudatos, a bevett jelentésekre reflektáló indoklással érdemes használni.⁵ A szerkesztők előszavukban meg is pendítik a kifejezések problematikus jellegét, ám ennél nem lépnek tovább. Derek Keene bevezető tanulmánya ugyan megemlíti néhány módszertani problémát, de korántsem szisztematikusan járja körül azokat. Az egyes esettanulmányok általában minden kommentár nélkül alkalmazzák a kérdéses kifejezéseket, Anti Selart megkülönböztet intézményi és társadalmi asszimilációt, Nada Zečević írásában kifejezett affinitás fedezhető fel a terminológiai gazdagság iránt: a 14. századi városi folyamatokat az „interakció”, „szimbiózis”, „együttélés”, „kolonializmus” és „apartheid” fogalmakkal próbálja bemutatni. E kifejezéseket azonban ő sem értelmezi, meghatározásuk elmarad, és a lábjegyzetek is csupán egy-egy középkorász esettanulmány felé utalják tovább az olvasót. Mindezek ismeretében hasznos lett volna egy lezáró, értékelő tanulmányt illeszteni a kötet végére, amelyben helyükre kerülhettek volna a fogalmak, illetve az egyes ország- vagy várostanulmányok módszertani összevetésére is sor kerülhetett volna. Mindez annál is inkább kézenfekvő lett volna, mivel, amint az idézett konferenciabeszámolóból kiderül, a fogalmi pontosítás igénye már a záró kerekasztal-beszélgetésben felmerült, például Peter Johanek részéről (ez azonban, a szerkesztők szándéka ellenére, végül nem valósult meg).⁶

Alternatív megoldásként lehetett volna akár más címet is választani a kötetnek, hiszen amint Szende Katalin megfogalmazza rendkívül izgalmas és módszertanilag alapos tanulmányában: az asszimiláció és a szegregáció helyett a középkori városi élet fontosabb kulcsszavai a diverzitás, az együttélés, a többnyelvűség. Talán szerencsésebb lett volna ebből a szókörből választani, hiszen

⁴ Bottin, Jacques – Calabi, Donatella (éds.) 1999: *Les étrangers dans la ville: minorités et espace urbain du bas Moyen Age à l'époque moderne*. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 12.

⁵ Például a Sorbonne-on működő Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris 2004 és 2006 között több műhelykonferenciát szervezett Patrick Boucheron és Nicolas Offenstadt vezetésével a középkori és kora újkori nyilvánosság témájában, ahol éppen ezt a problémakört járták körül esettanulmányok és elméleti előadások révén. A tanulmányok egy része elérhető: <http://expedito.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/lamopEE.htm>. (Utolsó letöltés: 2010. június 29.)

⁶ Szende Katalin – Nagy Balázs 2003: A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban. *Korall* 11–12. 269.

magának a konferenciának az eredeti problémafelvetése is a városi sokféleség, változatosság köré épült fel, ahogyan az a szerkesztői előszóból kiderül.

A terminológia bizonytalansága ellenére a tanulmánykötet több szempontból is fontos hozzájárulást jelent a nemzetközi történettudományhoz. Az elmúlt egy-két évtizedben, úgy tűnik, megszorodott az olyan kezdeményezések száma, amelyek a kelet-közép-európai régió korai történetét próbálják világnyelven is elérhetővé tenni, mégpedig egy-egy konkrét, friss probléma köré felépítve, mint amilyen a felekezeti identitás, a kora középkori államok kialakulása vagy éppen az írásbeli mentalitás (*literate mentality*).⁷ Ezek a kötetek választ jelenthetnek az olyan gondokra, mint a régió historiográfiai eredményeinek kimaradása a nemzetközi tudományosságból, a régióon belüli együttműködés hiányosságai, illetve az újszerű kérdésfelvetések viszonylagos háttérbe szorulása az egyes nemzeti történetírásokban.

A szerkesztők láthatóan szemük előtt tartották ezeket a felhasználói szempontokat, és ennek függvényében több tudatos és egyenletesen végigvezetett döntést hoztak a kötet szakapparátusa és szerkezete tekintetében, amelyek hozzájárulnak a fent vázolt igény kielégítéséhez. Jól látható, hogy a hivatkozott szakirodalom esetében törekedtek a világnyelven elérhető szövegek felvonultatására, a térség nyelvein szereplő bibliográfiai tételek címét pedig angol fordításban is megadják. Derek Keene bevezető írása jó alapot teremt a régió speciális vonásainak az összeurópai kontextusba illesztésével, néhány esettanulmány pedig rövid várostörténeti vázlattal indít. Szerencsés az egyes tanulmányok szövegéhez kötődő térképek alkalmazása bizonyos esetekben – talán még hasznosabb lett volna beilleszteni a kötetbe néhány, az egész régiót vagy legalább a vizsgált területet egységesen lefedő térkép vázlatot. Megkönnyíti az adatok feldolgozhatóságát a helynevek lehető legtöbb alakjának megjelenítése is.

Mivel a tanulmányok meglehetősen szűk területre, egy-egy ország, táj vagy éppen város vizsgálatára korlátozódnak, a Derek Keene felvezető írásánál bővebb regionális összevetés, az eredmények átfogó, komparatív bemutatása még várat magára: a szintézisalkotáshoz azonban nyilván alaposabb országtanulmányokra, további közös konferenciákra és együttműködésre lesz majd szükség. Fontos módszertani eredménye ugyanakkor a kötetnek, hogy rávilágít, milyen eltérő forrásadottságokkal kell megbirkóznia a régió középkorász kutatójának, hogy ki tudja pótolni a nyugati várostörténet-írásban szokványos leíró vagy szeriális források jól ismert hiányosságait a topográfiai és régészeti adatok, a névanyag, a képi források, a fennmaradt szövegek nyelvének vizsgálatba vonása révén. A kötetben hangsúlyos szerepet játszó interdiszciplinaritás ilyen viszonyok között nem egyszerűen divatos vagy hasznos, hanem egyenesen létkérdés.

Novák Veronika

⁷ Adamska, Anna – Mostert, Marco 2004: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Brepols, Turnhout; Curta, Florin (ed.) 2005: *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. University of Michigan Press, Ann Arbor; Craciun, Maria – Ghitta, Ovidiu – Murdoch, Graeme (eds.) 2002: *Confessional Identity in East-Central Europe*. Ashgate, Aldershot.